

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

Doktori értekezés tézisei

dr. Tamás Csaba Gergely

A DEMOKRATKUS JAPÁN SZÜLETÉSE
A Meiji- és a Shōwa-alkotmány történeti vizsgálata

Témavezető:

Dr. Szabó István

Tanszékvezető egyetemi tanár

Budapest, 2012

1. Kitzűzött kutatási feladatok

A japán jogi vizsgálódásaim kezdete még elsőéves egyetemi tanulmányaimra nyúlik vissza, akkor észleltem, elsősorban Egyetemes Jogtörténet előadások és a felkészülést segítő tankönyv¹ fényében, hogy a japán jogrendszer, különösen annak kialakulása, fejlődése, kevés figyelmet kapott.

Egyetemi tanulmányaimat sikeresen befejezve úgy éreztem, hogy az első évben tapasztalt „hiányosságok”, nem múltak el teljesen. Az volt ugyanis a benyomásom, hogy ha említés szintjén elő is került valamely japán jogi kérdés, leggyakrabban a japán polgári törvénykönyv (民法 *minpō*), akkor általában azt a német polgári törvénykönyv (*Bürgerliches Gesetzbuch, BGB*) egyfajta „fordításának” vagy „másolásának” titulálták. A fenti állítás leginkább a *minpō* pandektisztikus szerkezetét és fogalomhasználatát tekintve igaz, azonban tartalmát tekintve elsősorban a BGB első tervezete volt rá nagy hatással, továbbá a francia polgári törvénykönyv (*Code civil*) is, hiszen a francia professzort, *Gustave Emile Boissonade*² pontosan a polgári törvénykönyv megalkotása érdekében hívták Tokióba 1873-ban, és noha az általa a francia modell mentén készített tervezet³ nem került elfogadásra, abból a végső *minpō*⁴ is merített. Nem beszélve arról az „aprócska” tényről, hogy a *minpō* negyedik és ötödik könyve (családjog és öröklés) külön törvénnyel lett hatályba léptetve 1898-ban,⁵ két évvel az első három könyv után, és a második

¹ HORVÁTH-GÖNCZI-STIPTA-ZLINSZKY (szerk.) *Egyetemes Jogtörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.

² BOISSONADE, Gustave Emile (1825-1910) párizsi büntetőjogi professzor, aki 1873-tól a japán kormányzat tanácsadójaként előbb a büntetőjogi törvénykönyv, majd az ún. régi polgári törvénykönyv kidolgozásában vett részt. (Ez utóbbi azonban soha nem lépett hatályba.)

³ BOISSONADE, Gustave Emile *Projet de Code Civil pour l'Empire du Japon*, Tokió, 1889

⁴ HYEONG-KYU, Lee *Die Rezeption des Zivilrechts in Ostasien*, Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft, 1987, 158-163. o

⁵ Az ún. új polgári törvénykönyv első három könyvét az 1896. évi 89. törvénnyel, a negyedik és ötödik könyvét az 1898. évi 9. törvénnyel hirdették ki, a teljes polgári törvénykönyv 1898. július 16-án lépett hatályba. Miközben - már - 1891. január 1-jén hatályba lépett a japán polgári eljárásjogi törvény (*minji soshohō*) -, amelyre döntő hatást gyakorolt az 1877. évi német Zivilprozessordnung. NAKAMURA, Hideo *Die Rezeption des deutschen Rechts in Japan – insbesondere auf dem Gebiete des Zivilprozessrechts*, Zeitschrift für Zivilprozeß, 1971, Band 84. 74-90. o.

világháború végéig alapvetően megőrizte a japán tradíciókat, akár a családfő jogállása, akár az fiú leszármazók öröklése tekintetében.⁶

A japán jog hazai *oktatása* tekintetében azonban el kell mondanom, hogy a fent említett „általános hiányérzet” mellett akadt egy-egy pozitív kivétel,⁷ különösen Péteri Zoltán professzor vezette jogcsaládok szeminárium, vagy az akkori jogbölcseleti oktatás törzsanyagába tartozó kiadvány.⁸ Ehelyütt érdemes megemlíteni Kállay István professzor vezetésével a Széchenyi István Egyetemen hosszú éveken át működött győri japán jogi szeminárium fontosságát is.⁹

A fentiek alapján szakdolgozati témaválasztásom a modernkori japán jogfejlődés történeti csomópontjai (1868-1956) címet kapta és konzulensem, jelenlegi témavezetőm, Szabó István tanszékvezető egyetemi tanár nem akart „eltántorítani” a választott témakörtől, és a japán jogfejlődés szempontjából legfontosabb törvények meiji-kori (1868-1912) megalkotásánál különösen is értékesek voltak a porosz alkotmányozás, a német és osztrák jogrendszer terén szerzett, kiérlelt kutatási tapasztalatai.¹⁰

Az elsődleges cél, a japán jogrendszer legalapvetőbb jellemzőinek, fejlődésének bemutatása azóta sem halványodott el, hiszen ezt szolgálja a Jogtörténeti Tanszék keretében immár hetedik éve oktatott speciálkollégiumom.¹¹

⁶ FUETO, Toshi *The discrepancy between marriage law and mores in Japan*, *The American Journal of Comparative Law*, vol. 5. 1956, 256-266. o.

⁷ Itt említhető meg KAJTÁR István *Egyetemes állam- és jogtörténet*, (Pécs, 2005) c. egyetemi tankönyvének alfejezete a japán jog- és alkotmányfejlődésről: 298-300. o.

⁸ VARGA, Csaba (szerk.) *Összehasonlító jogi kultúrák*, Osiris, Budapest, 2000.) Varga Csaba professzor ismertette tovább elsőként a hazai közönség számára NODA, Yosiyuki *Introduction au droit japonais*, (Paris, Libraire Dalloz, 1966) című művét az Állam- és Jogtudomány hasábjain (4/1968, 619-625. o.) A japán joggal kapcsolatos egyéb könyv-, illetve tanulmányismertetési összegyűjtve elérhetők a szerző *Jogi elméletek, jogi kultúrák* című művében. (Budapest, 1994, különösen 450-466. o.)

⁹ Kállay István vezetése alatt született meg a japán polgári törvénykönyv első magyar nyelvű fordítása a győri „Bevezetés a japán jogba” című szeminárium keretében.

www.sze.hu/~kallay/letolt/2006/japan.doc (letöltés ideje: 2012. január 12.)

¹⁰ SZABÓ István *Német alkotmányfejlődés 1806-1945*, Szent István Társulat, 2002.

¹¹ A nyugati normák és a keleti szokások „találkozása” a japán jogfejlődésben címmel

Azonban már a szakdolgozat megírása során is legalább két, jövőbemutató felismerésre bukkantam: egyrészt szükség volna a magyar közönség számára is hozzáférhető általános japán jogi jegyzet elkészítésére. (Az értekezést e folyamat egy fontos állomásának tekintem.)

Másrészt, és ezt jóval érdemibbnek tekintem, az első kutatások során számos olyan jog- illetve alkotmánytörténeti sajátosságra bukkantam, amelynek nemcsak történeti jelentősége van. Japánt ugyanis az elmúlt közel ezeröttszáz évben három fő külföldi jogi hatás érte:

Az első korszakot a kínai hatások jelentették a VII. század¹² során, amely nyomán a központosított államszervezet alakult ki a Taika-reform (大化の改新 *Taika no Kaishin*) keretében. A második korszakban, a meiji-kori reformok idején (1868-1912) alapvetően francia-német jogtudósok segítségével, kontinentális jogi alapokon nyugvó törvénykönyvek születtek, amelyek közül a legfontosabb a császár által kibocsátott alkotmány volt.¹³ A harmadik korszak pedig, a második világháború megszállás időszaka volt, amely során a „demokratizáció - demilitarizáció - decentralizáció” elvek szellemében szervezték újjá az államot, módosították a Meiji-korszak törvényeit, fogadták el a Shōwa-alkotmányt. Ez az időszak volt az angol-amerikai jogintézmények átvételének a korszaka.¹⁴

A fentiek alapján is belátható, hogy az ősi szokások, valamint a konfucianizmus és a buddhizmus tanításának eredményeként a hagyományos, leginkább a kínaihoz közel álló japán jogfelfogás került közvetlen kapcsolatba a tőle gyökeresen eltérő

¹² Megjegyzendő, hogy a szintén kínai eredetű írott nyelvi (*kanji*) hatás már korábban érvényesült az V. században, a buddhizmus pedig a VI. századtól éreztette hatását Japánban. A konfucianus etika alapvetően a Tokugawa-korszakban (1603-1867) lett kötelező, majd a Meiji-korszakban a sintó lépett elő „államvallássá”. Ugyanakkor manapság a japán társadalom számára sintó és buddhista hagyományok párhuzamosan léteznek, a társadalom túlnyomó része számos buddhista és sintó rítust egyaránt tisztel.

¹³ A Meiji-alkotmány tekintetében *Hermann Roesler* (1834-1894) munkásságát kell kiemelni, aki 1878 és 1893 között a japán kormányzat tanácsadójaként tevékenykedett.

¹⁴ TAKAYANAGI, Kenzō *A Century of Innovation: The Development of Japanese Law*, in: VON MEHREN, Arthur Taylor (szerk.) *Law in Japan, The Legal Order in a Changing Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1963, 5-40. o., RÖHL, Wilhelm *Rechtsgeschichte*, in: EUBEL, Paul (szerk.) *Das japanische Rechtssystem*, Alfred Metzner Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1979, 2-16. o.

kontinentális, majd angol-amerikai jogrendszerekkel,¹⁵ azaz a nyugati civilizációtól gyökeresen eltérő szokások alapján működő társadalom földjére „hullottak” a nagy polgári forradalmak eszméit hordozó kódexek.

E „hármás” hatás vizsgálata a szakdolgozatban csak érintőlegesen valósult meg, jobbra egy-egy törvénykönyv esetében. A kérdést tehát nyitva maradt, és ezzel számomra megfelelő indokot is jelentett arra, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Doktori Iskolájába felvételi kérelmet adjak be.

A doktori képzés során – annak ellenére, hogy a „mindennapi kenyérünket” rövidebb és hosszabb külföldi tanulmányutak után megpályázott, európai uniós joggal összefüggő hazai államigazgatási munkahelyeknek köszönhettem és köszönhetem ma is – a Japánt ért külföldi hármás hatás további vizsgálatára vállalkoztam. Ennek keretében nemcsak alkotmányjogi, hanem például eljárásjogi témakörben is végeztem kutatásokat, azonban egy ponton be kellett látnom, hogy az alapvető kérdések megválaszolásához az alkotmányokat: a Meiji-alkotmányt (1889)¹⁶ és a Shōwa-alkotmányt (1946)¹⁷ kell elsősorban górcső alá vennem. Ezek után a megelőző öt évben a japán alkotmány, és ezzel együtt a modern, illetve demokratikus Japán vizsgálata került előtérbe. Eme döntéshez hozzájárult a meghívásomra 2007 tavaszán két hónapot Magyarországon, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen töltött *Yoshida Masayuki* professzorral folytatott megbeszélések tapasztalata, továbbá az a nyitottság, ahogy témavezetőm e lépésemet fogadta.

A kutatásom innentől kezdve az alkotmányok, azokon belül is kiemelten a császár, parlament, kormány és a hatalommegosztás és a hatalmi ágak közötti fékek és ellensúlyok kérdéskörére fókuszált. Különösen azért tartottam fontosnak a terület átfogó, történeti feldolgozását, mivel az eltérő külföldi hatások nyomán a nemzetközi

¹⁵ ODA, Hiroshi *Japanese Law*, Butterworths, London, Dublin, Edinburgh, 1992., 3-8. o

¹⁶ TAKII, Kazuhiro *The Meiji Constitution The Japanese Experience of the West and the Shaping of the Modern State*, (fordította: NOBLE, David), International House of Japan, 2007, 149-161. o.

¹⁷ http://www.shugiin.go.jp/index.nsf/html/index_e_laws.htm

irodalom is eltérően közelítette meg a két alkotmányt.¹⁸ Pontosabban kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a két alkotmányt, de különösen azok keletkezését és működését *párhuzamosan* kell vizsgálni, hogy láthassuk, meddig is terjed előbbi esetében a porosz, utóbbi esetében pedig az amerikai hatás.¹⁹ A Meiji-alkotmány jelentette a *modern* Japán születését, míg a Shōwa-alkotmány a *demokrácia* alapjait teremtette meg. Rá kellett mutatnom, hogy sem a porosz, sem az amerikai hatás nem tekinthető kizárólagosnak, nemcsak a megalkotás, hanem különösen az *alkalmazás* során sem. Mind a két korszak alkotmánya ugyanis magán viselte annak a társadalmi közegnek, uralkodó normáknak a hatását, amelyben születtek. Mindezeket pedig átszövik a kínai eredetű hagyományok is, hiszen a központosított államszervezet és a tényleges császári hatalom létrejöttének korszaka a VII. századra tehető.

A kitűzött kutatási feladat az alábbi egyszerűnek tűnő kérdésnek a megválaszolást jelentette: miként valósult meg a népszuverenitás Japánban?

A válaszadást pedig a második világháború előtti és utáni japán államszervezet - a császár jogállása, a parlament hatásköre, kormány felelőssége, bíróságok függetlensége, az alkotmány keletkezése és módosítása - összehasonlító vizsgálata nyomán kíséreltem meg. Az állt szándékomban, hogy bebizonyíthassam, hogy egyik japán alkotmány sem tekinthető egyfajta „másolatnak”, ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen a porosz hatás a Meiji-korszakban és a szövetséges erők 1946. februári tervezetének közvetlen következménye a második világháború utáni alkotmányozás tekintetében.

Továbbá azt is világossá kívántam tenni, hogy a két alkotmányt nem lehet *élesen* elválasztani abban a tekintetben, hogy a hatályos alkotmány érvényesülése

¹⁸ Az alábbi két kiváló kötet is csak érintőlegesen foglalkozik a második világháború előtti alkotmányos berendezkedéssel. LUNEY, Percy R. – TAKAHASHI, Kazuyuki (szerk.) *Japanese Constitutional Law*, University of Tokyo Press, Tokyo, 1993. HIGUCHI, Yōichi. (szerk.) *Five decades of Constitutionalism in Japanese Society*, University of Tokyo Press, 2001.

¹⁹ A történeti megközelítés szempontjából kiemelendő: BEER, Lawrence W. – MAKI, John M. *From Imperial Myth to Democracy*, University of Colorado Press, Colorado, 2002, illetve TANAKA, Hideo (szerk.) *The Japanese Legal System*, University of Tokyo Press, 1976.

szempontjából elengedhetetlen a Meiji-alkotmány ismerete. A második világháború utáni időszak drámai változásai ellenére – mint például népszuverenitás, pacifizmus, alapvető jogok katalógusa, nők hátrányos megkülönböztetésének tilalma – több téren, különös tekintettel a császár jogállása esetében „kísért” a múlt, a hagyományok, társadalmi normák világa, amelyek feltérképezése különösen is nehéz egy külföldi kutató számára.

Paul Koschaker osztrák római jogi professzor szerint „a jogot ugyan egyik napról a másikra meg lehet változtatni, (...) de az embereket nem”.²⁰ A kutatás célja - nagyon röviden - a fenti megállapítás egyfajta megerősítése volt, a japán alkotmánytörténet példáján keresztül.

A kulturális és társadalmi szokások a fentiek következtében egyfajta védőhálót képeztek az 1880-as évek, majd az 1946-48-as évek intenzív törvényalkotási folyamatában is. A kutatásom így azt is alá akarta támasztani, hogy ezen ősi időkre visszanyúló szokásoknak létjogosultsága van, nemcsak a magánjog esetében, hanem az alkotmányjog világában is. E kulturális tényezők megítélését különösen a császár mint jelkép rendszerben (象徴天皇制 *Shōchō Tennōsei*) kívántam hangsúlyossá tenni, továbbá a japán igazságszolgáltatás működése tekintetében az amerikai és japán jogirodalomban lezajlott tudományos diskurzus elemzésével.

A kutatás célja nem arra irányult, hogy kétségbe vonja a külföldi hármas hatás tényét, a japán jogrendszernek a római-germán hagyományokon alapuló *civil-law* rendszerekkel való kapcsolatát, az angol-amerikai doktrínáknak a Shōwa-alkotmányban betöltött szerepét, illetve a számos, kínai gyökerű szokás mai napig tartó tiszteletét, hanem, hogy *tényleges arányaiban* ismertesse ezek hatásait a japán alkotmányfejlődésben.

²⁰ Idézi: NODA, Yosiyuki: *Introduction to Japanese Law*, (fordította: ANGELO, Antony H.) University of Tokyo Press, 1992., 58. o.

Végül, ki kell emelnünk, hogy a kutatás alapvetően nem összehasonlító megközelítésű volt,²¹ mivel meggyőződésem szerint a legelső szintet, egy az európai és a magyar jogi kultúrától gyökeresen eltérő környezet esetében, a történeti szint képviseli. Egy átfogó összehasonlító vizsgálat, avagy az esetleges magyar-japán²² jogi kapcsolatok feltérképezése jelenthetik majd a következő szintet. Ez pedig, véleményem szerint, minden egyes kutatásnak elengedhetetlen feladata, de egyúttal „mellékterméke”: újabb szempontok, újabb, megválaszolásra váró kérdések felvetése, amelyek az aktuális kereteket meghaladták.

2. Kutatási módszertan, forrásfeldolgozás

A kutatás és az annak céljaként értelmezhető, az előzőekben ismertetett kérdés megválaszolása, csak megfelelő tudományos ismeretek birtokában tehető meg. Az ismeretek és a szükséges források megszerzése azonban nem bizonyult egyszerű és időben rövid folyamatnak. Magától értetődően hiteles forrásokért Magyarországon kívülre kellett tekintenem, mert nemcsak a jogi oktatásban, de a hazai szakkönyvtári hálózatban is szerény számú japán jogi tanulmány volt elérhető.²³ A legfontosabb „lelőhelyek” közé a Japán Alapítvány budapesti irodájának könyvtára, az Országgyűlési Könyvtár, és a Közép-Európai Egyetem könyvtára tartozott egészen a legutóbbi időkig. Azonban az utóbbi években a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvtára is e kis csoport tagjává vált, sőt a *Japán Alapítvány könyvtár-támogatási pályázatán* 2007-ben és 2008-ban elnyert könyvek

²¹ Pontosabban az összehasonlítás a Meiji- és Shōwa-alkotmányra terjedt ki, és nem irányult a porosz, illetve amerikai alkotmányos berendezkedés komparatív elemzésére.

²² A magyar-japán kapcsolatok tekintetében kiemelendő *Farkas Ildikó* egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Japanológia Tanszék) kutatói munkássága.

²³ Magyar kortárs szerzőktől általános, illetve nem kifejezetten alkotmányjogi témájú források érhetőek el:

HAJDÚ József *A japán munkaügyi kapcsolatok sajátosságai a kezdetektől 1995-ig*, (Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006)

MAROS Kitti *A japán, a kínai, a muzulmán, a hindu jogi kultúra és ezek modernizációs lehetőségei* (Pécs, 2008)

http://doktori-iskola.law.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/Maros_Kitti_Dolgozat.pdf (letöltés ideje: 2012. január 13.)

BÓKA János *A japán jog* in: BADÓ Attila – LOSS Sándor (szerk.) *Betekintés a jogrendszerek világába*, 2003, 319-327. o.

nyomán, az egyik legszélesebb körű japán jogi monográfiákkal és tanulmánykötetekkel rendelkezik Magyarországon.

A kutatás első felében elsősorban a doktoranduszok számára elérhető hazai fórumok aktív résztvevőjeként vettem részt, akár a karon belüli, akár a karok között tudományos konferenciákat nézzük. A jogi doktorandusz kollegákkal való eszmecsere során sok esetben értékes új szempontok nyíltak meg előttem, amelyek egy-egy részkérdés jelentőségére is rávilágítottak. A kutatási témakörömet érintően több mint fél tucat konferencia előadójaként szerepelhettem, magyar vagy angol nyelven, ami lehetővé tette az érdemi előremenetelt; az újabb és újabb kérdések vizsgálata pedig a fő kérdés megfogalmazásáig vezetett el.

A kutatás során az elért eredményeimről rendszeresen beszámoltam témavezetőmnek, akinek tanácsai különösen is hasznosak bizonyultak azon pontokon, amikor némileg elbizonytalanodtam a következő lépésekről. Vallom, hogy e szoros együttműködés nélkül nem juthattam volna el e sorok megírásáig.

A kutatásaim során 2007 igazi fordulatnak tekinthető. *Yoshida Masayuki*²⁴ személyében pedig olyan professzort tisztelhettem, aki két hónapig Magyarországra látogatott és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vendégoktatójaként előadásokat is tartott és készséggel válaszolt kérdéseimre. E közvetlen kapcsolatfelvétel nyomán később számos kiváló tanulmányt bocsátott rendelkezésemre.

Később pedig, témavezetőm révén *Takii Kazuhiro* jogtörténész professzossal először 2010 júniusában egy hétvége erejéig Budapesten találkozhattam, aki örömmel fogadta az addigi kutatásaimmal kapcsolatos beszámolót. Majd 2011 nyarán – tíz évvel a Kyoto University of Foreign Studies keretében, ausztriai Erasmus diákként eltöltött háromhetes nyelvi képzés után – a Japán Alapítvány Short-Term Fellowship programján elnyert öthetes ösztöndíjjal, az International Research Center for

²⁴ YOSHIDA, Masayuki *The Reluctant Japanese Litigant. A 'New' Assessment* 2003, <http://www.japanesestudies.org.uk/discussionpapers/Yoshida.html>

Japanese Studies (国際日本文化研究センター *Kokusai Nihon Bunka Kenkyū Sentā*)²⁵ vendégkutatójaként a japán parlamentáris monarchia születésével kapcsolatos, intenzív kutatásaim instruktort tiszteletteltem személyében. Takii Kazuhiro professzor rendszeres konzultációs lehetőséget biztosított számomra, és mindig készséggel válaszolt újabb és újabb kérdéseimre. Különösen megerősített abban, hogy a kutatásom történeti megközelítését nem szabad elhagyni, azaz mind a Meiji-, mind a Shōwa-alkotmány korszakát meg kell vizsgálni.

A kiotói központban tehát egy helyen biztosított volt a szükséges, rendkívül gazdag szakirodalom, továbbá nemcsak az instruktormmal, de számos motivált kollégával folytathattam tudományos diskurzust, az általam vizsgált korszak történelmi, társadalmi háttéréről. Továbbá Japánban töltött tartózkodásom alatt alkalmam nyílt arra is, hogy számos olyan várost, teret, épületet személyesen is felkeressek, amelyek az elmúlt ezerháromszáz évben alkotmánytörténeti jelentőséggel bírtak. Meglátásom, hogy erre a kutatói ösztöndíjra a legjobb pillanatban került sor, hiszen konkrét kérdések és célok mentén építettem fel az öt hét tartalmát a minél nagyobb eredményesség és hitelesség érdekében.

A források feldolgozása kapcsán azonban még ki kell térni néhány alapvető szempontra. A hazai források hiánya nemcsak azt jelentette, hogy kevés tanulmány állt rendelkezésre, hanem azt is, hogy a jogi tanulmányok túlnyomó többsége, értelemszerűen nem magyar nyelven íródott. Ez még önmagában nem is jelentett volna nagyobb nehézséget, azonban az eredeti japán nyelvű források értelmezéséhez szaklektori segítségre van egyelőre szükségem, erre pedig eddig csak két alkalommal volt lehetőségem. Azaz, az érdemi előrehaladás érdekében kénytelen voltam elsősorban angol és német, részben francia nyelvű forrásokra támaszkodni.

A nyelvi diverzifikáció azonban a tartalmi kérdések vizsgálata szempontjából közel sem jelentéktelen. Ennek pedig az az oka, hogy – *alkotmánytörténeti jelentőségükre tekintettel* – az angol nyelvű források túlnyomó részt amerikai szerzők tollából

²⁵ http://www.nichibun.ac.jp/welcome_e.htm (letöltés ideje: 2012. január 29.)

születtek, ebből kifolyólag pedig nagyobb hangsúllyal a Shōwa-alkotmányt vizsgálták. A német nyelvű források nagyobb része pedig – értelemszerűen – a Meiji-korszakot részesítették előnyben, míg a francia nyelvű források szintén elsősorban a meiji-kori polgári jogi kodifikáció témakörében születtek. Azaz, a nyelvi eltérések sok esetben eltérő koncepciókat is hordoznak. Ehelyütt kell még szólnunk a japán szerzők műveiről, amelyek közül egyre több eredetileg is angol – esetleg német – nyelven jelenik meg, ami elősegíti, hogy szembesüljünk – kissé lesarkítva – mind a japán, mind az amerikai, mind a német megközelítéssel a japán alkotmánytörténet értelmezése tekintetében. Ezért a kutatásom során minél nagyobb számú forrást tanulmányoztam át, és a hivatkozások esetében is a többes hivatkozást vettem sokszor alapul, amely idő és energia szempontjából a hosszabb és nehezebb utat jelentette, de véleményem szerint, így juthattam csak tudományosan kiérlelt következtetésekre.²⁶

Azaz, sem a források elérhetősége, sem a témaválasztás nem tette könnyűvé a dolgomat. Egyfajta egyetemes alkotmánytörténeti „fehér folton” kellett haladnom: nem érzem úgy, hogy egy újabb értekezést készítettem volna egy éppen nagyon kedvelt témakörben. A célom sem ez volt. Időbe telt, hiszen közel tíz év telt a jogászdiplomám megszerzése óta, azonban úgy érzem, hogy a sok kis lépcső – konferenciák, japán jogi szeminárium tartása magyar illetve Erasmus hallgatóknak, egy-egy levélváltás, előadás – vezetett el a legautentikusabb helyre.

A történeti feldolgozás pedig nemcsak egyfajta időbeli visszaadása a folyamatoknak, hanem a feltett kérdés fényében – a szükséges tudományos tájékozódás után és a szakirányú magyar jogász ismeretekre tekintettel –, a legfontosabb állomások

²⁶ Különösen a meiji-kori alkotmány értékelése tekintetében visszafogott az irodalom. Takii professzor fenn említett műve mellett alapvetően a második világháború előtti források érhetők el. ITŌ, Hirobumi, *Commentaries on the Constitution of the Empire of Japan*, (Fordította: ITŌ, Miyoji), Chū-ō-Daigaku, Tokió, 1906., FUJII, Schinichi *The Essentials of Japanese Constitution. A General Survey of the Japanese Constitution*, Tokió, 1940. Ugyanakkor a Meiji-korszak tekintetében - ki kell emelni az alábbi műveket:

BEASLY, W.G. *The Meiji Restoration*, Stanford University Press, Stanford, California, 1972, KEENE, Donald *Emperor of Japan Meiji and his world, 1852-1912*, Columbia University Press, 2002, KIM, Kyu Hyun *The Age of Visions and Arguments. Parliamentarism and the National Public Sphere in Early Meiji Japan*, Harvard University Press, 2007.

kiemelése, amelyek során a különböző amerikai, német és japán álláspontok alapos elemzésével vettem papírra mindazt, ami a japán demokrácia létrejöttének és működésének megértéséhez, álláspontom szerint, elengedhetetlen.²⁷

3. Kutatási tapasztalatok és a tudományos eredmények

Az alkotmányozás minden szuverén ország kizárólagos hatáskörébe tartozó kérdés. Ennek legeklejtársabb példája a Meiji császár által 1889. február 11-én kibocsátott alkotmány (Nagy Japán Birodalom Alkotmánya 大日本帝国憲法, *Dai-Nippon teikoku kempō*) volt, amellyel Japán a függetlenségét és államiságát akarta a világ és a szomszédos országok előtt is deklarálni.

A japán alkotmánytörténet vizsgálata nem értelmezhető a második világháború előtti korszak nélkül, azaz a Meiji- és a Shōwa-alkotmány közül az egyik vagy másik jelentőségének lebecsülésével, vizsgálatból valló indokolatlan mellőzésével csak részleges eredményekre juthatunk.

Az értekezés célja nem az esetleges „magyar hatás” felfedezése volt, ezért ne is várja az Olvasó, hogy a japán alkotmányozási folyamatokban egy magyar „Lorenz von Stein”²⁸, vagy magyar „Douglas MacArthur”²⁹ munkásságára is rábukkanhat.³⁰

A Meiji-fordulat (1867-1868) egyszerre tekinthető restaurációnak és forradalomnak. Restaurációnak, mivel a császári hatalom szempontjából egy olyan rendszert keltett

²⁷ Ehelyütt kell megemlítenem *Gergely Attila* egyetemi adjunktusnak (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Japanológia Tanszék) mind a graduális, mind a doktori képzés során, immár több mint egy évtizede nyújtott segítségét és tanácsait japán joggal és alkotmánnyal kapcsolatos munkáim, előadásaim, de különösen az értekezés tekintetében.

²⁸ A Bécsi Egyetem professzoraként nagy hatást gyakorolt a Meiji-korban európai körúton járt Japán küldöttség vezető tagjaira, különösen *Itō Hirobumi*, későbbi miniszterelnökre.

²⁹ Tábornok, a szövetséges erők főparancsnoka Japán megszállása alatt.

³⁰ Ki kell azonban emelni azon japán professzorokat, akiknek kutatási területe felölelte a magyar jogrendszert is: UEDA, Rieko *The Codification of Hungarian Commercial Law in the 19th Century*

(一九世紀ハンガリーにおける商法典編纂) <http://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/bitstream/10086/12117/1/ronso1150102940.pdf> (letöltés ideje: 2012. január 13.), a közelmúltban elhunyt *Hayakawa Hiromichi* professzor gazdag munkásságára *Varga Csaba* professzor emlékezett (Iustum, Aequum, Salutare, 1/2011, 147-149. o.)

életre, amelynek megszilárdulása és fénykora a Nara-korszak volt (710-784). A XII. század végétől ugyanis mintegy hétszáz éven át a császár elsősorban vallási és szimbolikus hatalommal rendelkezett, a tényleges hatalom a sógun és a neki alárendelt szamurájok (bushi) kezében összpontosult. Azaz a tényleges császári hatalom korszakához tért vissza Meiji császár, miután az utolsó sógun, Keiki Tokugawa visszaadta hatalmát 1867-ben. Ebben a tekintetben tehát a Meiji-korszak egyfajta restauráció, a császári hatalom régi rendszerének felélesztése.

Ugyanakkor látni kell, hogy ez a császári hatalomátvétel egy szűk réteg, a Tokugawa sógunnal szemben az ország megnyitását követelő szamuráj csoport követeléseinek az eredménye. Azaz, népakarat helyett egy szűk réteg készítette elő a császári hatalom restaurációt, abban bízva, – nem alap nélkül – hogy a császár majd az ő segítségükkel vezényli le az ország függetlenségének megőrzéséhez szükséges reformokat. A későbbi politikai elit forradalma volt ez.

A Meiji-alkotmány által életre hívott alkotmányos monarchia középpontjában a mindenki által istenként tisztelt, minden állami fő hatalmat egy kézben összpontosító császár (天皇 *Tennō*) állt „örök időktől fogva megszakítás nélkül”³¹. Az államhatalmi ágak elválasztása csak részlegesen valósult meg, ugyanis a parlamenti törvényalkotás vagy a kormány adminisztratív hatásköre a császári szuverenitás egy-egy aspektusának volt tekinthető.³² Továbbá a császár nemcsak szuverén volt, hanem minden korlátozás felett állt, még a törvények felett is. A császár szent volt és sérthetetlen,³³ a miniszterek felelősséggel pedig a császárnak tartoztak.³⁴ A Meiji-alkotmányban valós fékek és ellensúlyok nem érvényesültek: ez lehetővé tette egyrészt a Taishō-korszak közel tizennégy éves kabinet-kormányzását,³⁵ másrészt nem tudta megakadályozni a militarizmus féktelen térnyerését sem 1931 és 1945 között. A Meiji-alkotmány egy „*Schein-Konstitutionalismus-t*” hozott létre, amit

³¹ Meiji-alkotmány 1. cikke

³² ITŌ 1906, 120-121. o.

³³ Meiji-alkotmány 3. cikke

³⁴ Meiji-alkotmány 55. cikke

³⁵ DUUS, Peter *Party Rivalry and Political Change in Taishō Japan*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968.

leghelyesebben látszat-alkotmányosságnak avagy az „abszolút monarchia modernizált változatának”³⁶ lehetne tekinteni.

A Shōwa-alkotmány központi üzenete a pacifizmus és a béke, amely biztosítja a népszuverenitást, továbbá a végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormányzat kezébe teszi, ezzel biztosítva a kormány demokratikus ellenőrzését. A parlament a legfőbb államhatalmi szerv és kizárólagos törvényalkotói hatáskörrel rendelkezik.³⁷ A császárt pedig isteni személy helyett³⁸ a japán nép egységének jelképeként³⁹ határozza meg, és megakadályozza, hogy a császár nevével a kormány felelőtlenül visszaéljen. Továbbá az alapvető jogok széles tárházát sorolja fel, amelyek érvényesülését a szervezetileg és személyileg is független bíróság biztosítja.

A Shōwa-alkotmány kapcsán azonban a „jelkép” nemcsak a császár jogállására utal, az alkotmány szerkezeti felépítésének vizsgálata ugyanis megmutatta, hogy a császár hatásköreit – a Meiji-alkotmányhoz hasonlóan – az alkotmány 1. fejezete tartalmazza, azaz az alkotmány továbbra is a császárra vonatkozó rendelkezésekkel kezdődik, sőt, a népszuverenitás kinyilvánítására a császári jelképrendszer megállapításával egy fejezetben, mi több egyazon cikkben kerül sor.

A Shōwa-korszak vizsgálata során azonban nemcsak az alkotmány rendelkezéseire és a megszállás legfontosabb kodifikációs eredményeire fektettünk hangsúlyt, hanem a császár jogállásának értelmezésén és az ún. békeklauszulan (9. cikk)⁴⁰ keresztül, a

³⁶ OKUDAIRA Yasuhiro *Forty years of the Constitution and Its Various Influences: Japanese, American, and European*, in: LUNEY-TAKAHASHI 1993, 6. o.

³⁷ Alkotmány 41. cikke

³⁸ A több mint kétezer éves mitológiai eredetnek maga Hirohito császár vetett véget 1946. január 1-jei újévi köszöntőjében, amikor az ún. emberiségi nyilatkozatában (*ningen sengen*) kifejtette, hogy az isteni származására vonatkozó elgondolások téves feltevésen alapulnak. E bejelentéssel gyakorlatilag megnyitotta az utat az átfogó alkotmányozási folyamatok előtt.

³⁹ Alkotmány 1. cikke

⁴⁰ (1) Az igazságon és renden alapuló nemzetközi béke iránti őszinte elköteleződéssel, a japán nép örökre lemond a háborúról, mint a nemzet szuverén jogáról, valamint az erővel való fenyegetésről vagy alkalmazásáról a nemzetközi viták rendezése során.

(2) Az előző bekezdésben foglalt célok teljesítése érdekében Japán nem rendelkezik szárazföldi, tengeri vagy légi erővel, és egyéb háborús eszközökkel. Az állam nem ismeri el háborúindítási jogát. (Szerző saját fordítása) Megjegyzés: az alkotmány hivatalos magyar fordításáról nincs tudomásom, ugyanakkor ZSARNAY Sándor *A jelenkori Japán jogfejlődés sajátosságai*, (Budapest, 1983.) című

történeti és nemzetközi jogi összefüggések mellett azt is megvizsgáltuk, miként is nyert tiszteletet és vert gyökeret a japán társadalomban a korabeli irodalom szerint csak „MacArthur alkotmányának”⁴¹ címkézett alaptörvény.

Le kell szögeznünk, hogy a végrehajtás pedig megfelelt a meiji-kori jelszónak: Japán szellemiség, nyugati technika (和魂洋才 *Wakon-yōsai*⁴²), azaz a császári „jelkép” funkció működése során számos, háború előtti szokás „feléledt” amelynek legjelentősebb példái Akihito császár 1990. évi trónra lépési szertartásának rítusai voltak.⁴³ A császári szuverenitást felváltó új „jelkép”- terminológia önmagában kevésnek bizonyult⁴⁴ ahhoz, hogy csak az alkotmányban kifejezetten felsorolt hatásköröket biztosítsa a császárnak.⁴⁵

Azaz, az alkotmány alapvető megváltozása nem jelentette ugyanakkor azt, hogy az alkotmányos valóság⁴⁶ (*Verfassungswirklichkeit, constitutional reality*) minden tekintetben a megszálló szövetségesek eredeti szándékait tükrözte volna.

kandidátusi értekezésének mellékletében található egy magyar nyelvű alkotmányfordítás, azonban az számos ponton jogi lektorálásra szorul.)

Japán eredetiben:

第九条日本国民は、正義と秩序を基調とする国際平和を誠実に希求し、国権の発動たる戦争と、武力による威嚇又は武力の行使は、国際紛争を解決する手段としては、永久にこれを放棄する。

②前項の目的を達するため、陸海空軍その他の戦力は、これを保持しない。国の交戦権は、これを認めない。(Forrás: http://www.shugiin.go.jp/index.nsf/html/index_houki.htm, letöltés ideje: 2012. január 29.)

⁴¹ WARD, Robert E. *The origins of the present Japanese Constitution*, in: TANAKA 1976, 642-653. o., MCNELLY, Theodore *American Influence and Japan's No-war Constitution*, *Political Science Quarterly*, 1952, 589-598. o

⁴² Fukuzawa Yukuchi (1835-1901) közíró, befolyásos filozófus, a Keio Egyetem elődjének alapítója által a Meiji-korszakban lezajlott modernizációt értékelő jellemzése.

⁴³ YANABU, A: *The Tennō system as the symbol of the culture of translation*, *Japan Review*, 1996/7, 147-157. o. <http://202.231.40.34/jpub/pdf/jr/IJ0708.pdf> (letöltés ideje: 2012. január 20.)

⁴⁴ A Shōwa-alkotmány nemcsak Hirohito császár személyében jelentett folytonosságot, ugyanis maga Hirohito császár is egy kérdésre akként válaszolt 1975-ben az Amerikai Egyesült Államokban tett látogatása alkalmával, hogy nem sokban változtak meg feladatai a második világháborút követően. SCHEER, Matthias *Verfassungsrecht*, in: EUBEL 1979, 79. o.

⁴⁵ HIGUCHI, Yoichi *The Constitution and the Emperor System: Is revisionism alive?* in: LUNEY-TAKAHASI 1993, 57-68.o., TAKEDA, Tsuneyashu *Did the Emperor of Japan really fall from being a ruler to a symbol?* 2009, http://www.apa.co.jp/book_report2/02.html (letöltés ideje: 2012. január 20.)

⁴⁶ TAKAMI Katsutoshi *From Divine Legitimacy to the Myth of Consensus: The Emperor System and popular Sovereignty*, in: HIGUCHI 2001, 24. o.

A kutatás elején feltett kérdésünkre a választ a meiji-kori alkotmány és a hatályos alkotmány alapján összevetésén túl a tényleges társadalmi és politikai viszonyokkal együtt alkottuk meg: azaz, a népszuverenitás előfeltétele Japánban a megszállás volt. A megszállás teremtette meg a működő és tartós demokrácia alapjait Japánban. A 20 év feletti japán állampolgárokra kiterjedő egyenlő és általános választójog gyakorlására először 1946 áprilisában kerülhetett sor.⁴⁷

A modern Japán a felemelkedését az iparosításban és a militarizmusban tapasztalhatta meg: Gazdag ország, erős hadsereg (富国強兵) *Fukoku kyōhei*.⁴⁸ A Meiji-korszakban legyőzte az ősi rivális Kínát 1895-ben, majd elsőként aratott győzelmet egy európai hatalom, Oroszország felett 1905-ben, és kezdte meg gyarmatosító politikáját, Koreában.

„Kiválni Ázsiából és európaivá válni” (脱亜入欧 *Datsu a nyū ō*)⁴⁹ jelszó nyomán még a Népszövetség megalakulása idején Japán a nyugati nagyhatalmak között foglalhatott helyet. A Taishō-demokrácia és az első világháborús területszerzések átmeneti demokratikus és békés időszakát követően - a birodalmi álmok megvalósítása érdekében - Japán 1937-ben ismét Kína ellen, majd illetve Pearl Harbor 1941. decemberi támadásával az Amerikai Egyesült Államok ellen indított háborút.

A szövetséges erők Japán megszállását pedig tömören „amerikaivá válni” címszóval jellemezhetnénk. A japán demokrácia az amerikai demokratikus hagyományoktól ihletett tervezeteken alapul, azonban kiteljesedéséhez az alkotmányos és törvényi normarendszer mellett arra a gazdasági fordulatra volt szükség, amelyre és amelyért való folyamatos hozzájárulásra *Hirohito császár* (1926-1989) országjáró körútja során megannyi helyen felszólított. Ez valódi egységet teremtett, amely a későbbi sikerek előfeltételeként értelmezendő.

⁴⁷ A nagykorúak, beleértve a nők általános választójogát az 1945 decemberében elfogadott választási törvénymódosítás tette lehetővé. <http://www.ndl.go.jp/modern/e/cha5/description05.html> (Japán Parlamenti Könyvtár adatbázisa alapján. Letöltés ideje: 2012. január 27.)

⁴⁸ Szintén Fukuzawa Yukuchi nevéhez kötődik ezen meiji-kori jelszó is

⁴⁹ SZERDAHELYI, G. István *Japán és a környező világ az újkorban – Gondolatok Japán geopolitikai helyzetéről*, in: JAMADZSI, Maszanori (szerk.) *Irodalom, kultúra és társadalom a középkor- és kora újkori Japánban*, ELTE Japán-tanulmányok, Budapest, 1997, 72. o.

A japán demokrácia alapvető sajátossága az eddigieken túl a pacifizmus is. Azaz Japán számára a demokrácia születése hozta el a békét, a feltétel nélküli békét. Annak ellenére, hogy a nyíltan pacifista 9. cikk alapján Japán örökre lemondott a háború indítás jogáról és e célból semmilyen haderőt nem tart fenn, a koreai háború kirobbanása után Japán nemcsak a nemzeti önvédelmi erőket (自衛隊 *Jieitai*)⁵⁰ alapította meg, hanem az ENSZ-nek is tagja lett 1956 decemberében. Sőt 1992 júniusában végül elfogadta a japán parlament az Egyesült Nemzetek békefenntartatói műveleteiben és más műveletekben való együttműködésről szóló törvényt,⁵¹ ami megnyitotta az utat az ENSZ-missziókban való fokozottabb részvételre, noha a 9. cikk rendelkezéseit *még nem módosították*.

Az alkotmánymódosítás tekintetében általánosságban pedig - egyelőre - mind a Meiji-, mind a Shōwa-alkotmány hasonlóságot mutat abban a tekintetben, hogy kifejezetten ritkán alkalmazzák. A Meiji-alkotmány vonatkozó, 73. cikkének alkalmazására csak egyetlen esetben került sor, 1946 júniusa és októbere között, amikor a Shōwa-alkotmány parlamenti vitája és elfogadása zajlott. A Shōwa-alkotmány nemzeti ünnepként tisztelt 1947. május 3-i hatálybalépése óta (*Kenpō Kinenbi*) pedig nem került módosításra.⁵²

A Shōwa-alkotmánynak ugyanakkor önálló fejezete rendelkezik az alkotmány módosításáról, amely alapján az alkotmánymódosításhoz nemcsak a két parlamenti kamara tagjainak legalább kétharmados támogatására van szükség, hanem a választók általi megerősítésre egy külön népszavazáson vagy a legközelebbi országgyűlési választásokon. Ez utóbbi feltétel egy esetleges alkotmánymódosítás

⁵⁰ A kanjik forrásához ld. HADAMITZKY Wolfgang – KAZÁR Lajos *Kanji és Kana A japán írásrendszer kézikönyve és szótára*, Scholastica kiadó, 1995, *Informative Japanese Dictionary*, Schinchaosha, 1995, *Denshi jisho*, <http://jisho.org/kanji/> (letöltés ideje: 2012. január 22.), valamint a wikipédia egyes szócikkei <http://en.wikipedia.org/> (letöltés ideje: 2012. január 22.)

⁵¹ 1992. évi 79. törvény, ld: http://www.pko.go.jp/PKO_I/data/law/pdf/law_e.pdf, (letöltés ideje: 2011. augusztus 9.)

⁵² Ugyanakkor sokan még a szövetséges erők szakértői közül sem jósltak hosszú életet az 1946 novemberében kihirdetett alkotmánynak, mivel úgy látták, hogy a megszállás elmúltával bizonyára módosítják majd. BAERWALD, Hans H. *Japan's Parliament: An Introduction*. Cambridge University Press, 1974, 14. o.

hatálybalépését jelentősen kitolja, ezzel is segítve, hogy ne rövidtávú, illetve aktuálpolitikai érdekek vezéreljék az alkotmányozást. Annak megválaszolására, hogy az alkotmánymódosítást ki kezdeményezheti, egészen a közelmúltig kellett várni, hiszen e tekintetben a Shōwa-alkotmány vonatkozó 96. cikke hallgat.⁵³

A disszertáció egyik záró következtetése, hogy nem csupán a japán demokrácia születésének tudományos igényű feldolgozására vállalkozott. Ugyanis be kell látnunk, hogy a pacifistává rendelt Japán az az ország, amely hitelesen támogathat egy új globális alkotmányos rendszert (*global constitutional system*), amelynek pillérei a demokrácia és a béke. A japán tapasztalat pontosan megmutatta, hogy ennek milyen alkotmánytörténeti feltételei vannak. Hiszem, hogy az alkotmánytörténet akkor jár el helyesen, ha tapasztalatait, meglátásait a jövő alkotmányos rendszereinek szolgálatába is tudja állítani: olyan tükröt alkot meg, amely egyszerre mutathat előre is.

⁵³ A 2007 májusában elfogadott – és 2010 májusában hatályba lépett – (日本国憲法の改正手続に関する法律, *Nihonkoku kempō no kaisei tetsuzuki ni kansuru hōritsu*) törvény alapján parlamenti képviselők indítványozhatják az alkotmány módosítását.

4. Témakörben megjelent publikációk

Cikkek, tanulmányok:

The birth of the parliamentary democracy in Japan (A parlamentáris demokrácia születése Japánban) (megjelenés alatt, Zeitschrift für Japanisches Recht)

Törvényhozás és parlamentarizmus Japánban. Egy történeti megközelítés. (megjelenés alatt, Iustum, aequum, salutare)

Some aspects of the concept of sovereignty in pre and post-war Japan. Iustum, aequum, salutare. 2011/1. 166-172. o.

Jogalkotás a Meidzsi-korszakban. Tanulmány a kontinentális jogok japán recepciójának szükségességéről és menetéről.

<http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20051sz/o1.pdf>

Idegen jogi hatások és az 1890. évi japán polgári eljárásjogi törvény, Jogtörténeti Szemle, 2005/1. 31-35. o.

A jog szerepe Japánban. in: FEKETE, Balázs - SZABÓ, Sarolta (szerk.) „Monumentum aere perennius” – Tanulmányok Péteri Zoltán tiszteletére. Budapest, 2005. 231-245. o.

Recenzió:

URATA, Kenji: Reflections on Global Constitutionalism. Perspectives based on the Constitution of Japan. The Institute of Comparative Law, Waseda University, Japan. 2005. Iustum, aequum, salutare. 2008/1. 193-196. o.

Konferencia-kiadványok:

Some Characteristics of the Japanese Tennō-System, 6th International Conference of PhD Students, Miskolc, 2007, 305-310. o.

A jog szerepe a modern Japán kialakulásában. in: VAGDALT, Judit, WASEDA, Mika, YAMAJI, Masanori (szerk.) Magyarország japán szemmel, Japán magyar szemmel. (Nihon no me de mita Hangarí, Hangarí no me de mita Nihon) ELTE Japán Tanszéki csoport, Budapest 2006. 135-144. o.

Conciliation in the Japanese law. 5th International conference of PHD Students. Miskolc, 2005. 139-144. o.

A japán családjogi mediáció fejlődésének irányai. Tavaszi Szél konferencia, Debrecen, 2005. 396-400. o.

Előadások:

A japán császár és a parlament közjogi kapcsolatáról. Károli Gáspár Egyetem, Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, 2009. november 21.

A közösségek szerepe a japán jogban, I. Szegedi Összehasonlító Jogi Napok, 2008. április 25.

A nyugati jogrendszerek hatása Japán nemzetközi jogi kapcsolataira, I. Fialat Jogászok Tudományos Konferenciája, Budapest, 2006. április 27.

A Ptk. kodifikációjának okai, mozzanatai hazánkban és Japánban a XIX. század második felében, Emlékkonferencia Bónis György és Both Ödön halálának 20. évfordulója alkalmából, Szeged, 2005. szeptember 23.

A japán jog alapjai, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Karának Japanológia Tanszéke, Gergely Attila egyetemi adjunktus szakszemináriuma, 2004. szeptember